

ФОЛКЛОРИСТИЧКАТА ДЕЈНОСТ НА ИВАН КОТЕВ КАКО ИЗВОР ЗА ЕТНОЛИНГВИСТИЧКИ ИСТРАЖУВАЊА

Лилјана Макаријоска

Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје

Дата на прием: 22.09.2021 г.

Апстракт: Предмет на нашиот интерес е богатата фолклористичка дејност на Иван Котев, од аспект на нејзиниот влог во истражувањето на етнокултурната лексика од струмичкиот говор. Во анализата посебно се осврнуваме на богатиот изворен материјал, што е плод на долгогодишната макотрпна собирачка дејност и е објавен во книгата *Мудросѝа на вековѝе*, со цел да бидат „сочувани од мракот на заборавот“ повеќе од 15 000 пословици, поговорки, благослови, клетви и други изрази од Струмичкиот Регион. Оваа богата ризница на народната мудрост е значаен извор и за дијалектната, етнокултурна лексика како огледало на материјалната и духовната култура, односно на секојдневниот живот, селскостопанската дејност, обредно-обичајната практика, верувањата итн. Несомнено значење имаат и лексикографските прилози, односно прилогот *Речник на неѝознаѝи и ѝомалку ѝознаѝи зборови и изрази*, што би можеле да поттикнат изработка на дијалектен речник на струмичкиот говор, во кој би бил претставен лексичкиот фонд на овој говор, како чувар на народната култура и како одраз на фолклорните и меѓујазичните влијанија на балканските простори.

Клучни зборови: културно наследство, фолклор, лексика, дијалектизми, пословици, поговорки.

Љубовта на Иван Котев кон фолклорот, збогатена со неговата трудољубивост и посветеност и со грижата за јазикот како духовно културно наследство, на која ѝ се посветува целосно и во долгогодишната образовна и во собирачката дејност преку подборот на зборовите од аспект на нивното значење во народниот говор, била препознаена од оние што во него гледале вистинска личност за ангажирање и во институционоорганизирана собирачка дејност. Пред пет децении му е доверено да собира фолклорни материјали од Струмичко, како на „човек кој знае и умее да воспостави контакти со луѓето и кој ќе може да го собира богатото културно наследство од областа на фолклорот“ и тој на таа мисија ѝ останува посветен без здив.

Иван Котев, кој го познаваме, и кој според мислењето на многумина се вбројува кон плејадата значајни собирачи на македонското народно творештво, е скроман, ненаметлив, комуникативен, истраен и неуморен во збогатувањето на македонската народна ризница, а јас првпат се воодушевив кога пред многу години ја следев телевизиската емисија во која со макотрпно испишаните ливчиња на машина посочуваше колкаво фолклорно богатство има зачувано во својот дом. Тој признава дека со љубовта кон фолклорот е задоеан од својата мајка, која и покрај секојдневните грижи за осумдетното семејство, макотрпната работа ја ублажувала со песна или според кажувањето на Котев (2019: 57) „Дури предеше на родајнот, пееше; дури ткаеше на разбојот, пееше; дури месеше леб и ја нагоруваше тешката подница пак пееше. А ние, осум деца изродени година за година, слушахме и, понекогаш, пеевме со неа...“

Навраќањето кон почетоците на собирачката дејност на Котев, што претставува и дел од истражувачката дејност на Институтот за фолклор „Марко Цепенков“, ни потврди дека треба со почит да се навраќаме кон оние што со јасно изградена свест за важноста на културното наследство, составувале прашалници и организирале масовна собирачка дејност во многу потешки услови во споредба со денес. Според сведоштвото на Котев се работело со комплет прашалници за истражување, кои содржеле: а) Податоци за селото (градот), б) Податоци за народните песни во Македонија, в) Податоци за народните музички инструменти, г) Податоци за народните ора во Македонија, д) Податоци за народната проза во Македонија, е) Податоци за народните обичаи во Македонија и е) Податоци за детскиот фолклор во Македонија. Тоа биле обемни прашалници, секој со по две страници и во нив се содржела суштината при запишувањето и анкетаирањето, па биле од голема корист (Котев 2019: 59).

Котев раскажува за беспаката по кои одел „од село во село, од кука во кука, кај луѓето за кои имал информации дека се добри пејачи“, ги споменува своите информатори, пред чии порти се трудел да ги убеди „да ја отворат устата за песна“, а успеал да им ја открие и душата, па и животот што не ретко бил полн со таги и страдања. Ке ја посочи Марија Манева од Старо Коњарево „како вистински врток од народни песни кои ги пее со занес и тоа од сите жанри: љубовни, семејни, комитски, лазарски и др., која живеела со песната и за песната, во вистинската смисла на зборот, иако во цветот на младоста останала вдовица, го носела товарот на животот како и своите три деца и на копање, жнеење, плевење... (Котев 2019: 63).

Несомнено, Котев собирајќи ги умотворбите од богатата македонска народна ризница, се напојува од народниот јазик на својата средина и во запишаните умотворби го преточува богатиот лексички фонд, фразеолошките изрази и др., во согласност со она што го истакнува и Цепенков за својата собирачка дејност, дека неуморно запишувал „како што чул и запаметил“ зашто „прикажувачот на приказната е господар на неа, затоа како сака, или како што ја знае ќе ти ја кажува.“

Лексичкиот фонд од областа на македонската материјална и духовна култура е подложен на релативно брзи промени, усвојување на нови и потиснување на старите лексички единици и изрази, во зависност од промените во културното опкружување. Во фолклорното наследство се содржани народниот дух, претставите, сфаќањата, но и народниот говор со сите особености на струмичкиот говор со кои можеме да проникнеме во скриените катчиња на народната душа на нашите предци, кои од дамнина ги создавале македонските културни вредности и со своите знаења и мудрости на своевиден начин ги одржувале низ вековите, провирајќи се низ сите страдања во борбата за опстојување.

Македонските народни поговорки се куси и мудри пораки кои ги создавал нашиот народ во минатото како бисери на мудроста. Тие се израз на колективната свест, на народната мудрост или на духот на еден народ, а најголемиот дел од нив се однесуваат на секојдневниот живот, на вообичаените животни ситуации или постапки. На еден едноставен начин народниот мудрец искажувал големи вистини, мисли што човекот сиот живот треба да си ги има на ум и да ги чува како драгоценост, водич и патоказ во секојдневието (Митевски 2021: 188).

Иван Котев (2012: 10) истакнува дека пословиците и поговорките, како и другите фолклорни жанри се колективна сопственост, но се творби на надарени поединци кои имале способност да ги согледаат состојбите во општеството, односите меѓу луѓето, карактерот на поединци итн., па тоа да го преточат во песна, приказна, поговорка или пословица, давајќи му притоа и личен белег. Дали создадената пословица или друга фолклорна творба ќе опстојува или не зависело од тоа дали ќе биде прифатена од средината или пак заборавена. Во секој случај, голем број од пословиците што се познати до денес се употребувале во дамнешни времиња, некои претрпеле своевидни видоизменувања, промени, а со текот на времето се создавале и нови творечки содржини како поткрепа на поранешните искуства, сообразени со современите доживувања. Исто така, Котев

укажува дека пословиците и поговорките ги употребуваат луѓе „надарени со речитост, вешти на збор и со збор“, а тие можат да настанат и во разговор меѓу луѓето, при активирање на спомените на некои историски или современи личности познати меѓу народот, можат да настанат под влијание на обичаите, претставите и верувањата, семејните или општествените односи или пак да претставуваат одраз на некои човечки особини и сл. Не се запоставува ниту влогот на фолклорните искуства на соседните, блиски народи (турски, српски, бугарски, влашки, грчки) во определени историски, општествено-политички и културни услови на заемни врски и влијанија, но и македонските пословици и поговорки претставувале извор за народната инспирација во другите национални средини.

Во пословиците и поговорките, коишто Котев ги собирал со голема љубов и посветеност, е вткаена вековната народна мудрост, менталитетот и постапките во определени животни ситуации, народната филозофија, според која, на пр. се разоткрива односот кон правдата, неправдата: *Дека има сила, нема ѝ право'ина. Ед'ен сее, а друѓ жнее. За ед'ен мајка, за друѓ маиш'еа. Правдаш'а ќе излезе на видело. Прав'иниш'а се ѝенче, ама не се кине, кон чесноста, нечесноста: Криво седе, ѝраво џов'ори. Криво седе, ѝраво суди. Чес'иш'а за ѝари не се ку'лува. Чес'иш'а не може да се земе, ш'аа може само да се изѓубе. Сиромашиниш'е ја имаиш' само чес'иш'а. Поарно чесна смр'иш', ошк'лку срамен жив'оиш'. Обр'азо со вода не се миш' (Котев 2012: 334), бесрамноста: *Ни срам, ни ѝерде. Ни срам, ни страх знаа. Срамо ниш'иш'о не може да џо ис'ере. Нема ни срам, ни обр'ас. Мажо има куса кошуља, ама и кус срам (Котев 2012: 307), кон неблагодарноста: Рани куче да ѝе јаде. Рани куче да ѝе лаа. Изедењо леб брзо се заборава. Ти на неџо рака, он ѝо ѝебе со камене. Ти на неџо со леб, он на ѝебе со камене. Уш'и уризнико ми јаде, с' с бунјаал'иш'а очииш'е ми ваде (Котев 2012: 215), како и кон слогата: *Залако џо делеме. Дека има слоџа има и Боџа. Слоџа кука џраде. Сложна оруж'ина ѝлан'ина ѝуд'иџа, завидливоста: Ако завидуваши – ич да не видиш! Да ѝи завидуваиш', да не ѝе жаљаиш'. Н' оруџиш'е у канчеиш'о џледа. С'е у оруџаиш'а ѝор'иш'а џледа. Завидливост'а е ѝрф кумиш'иа на кавџаиш'а (Котев 2012: 117), злобата: *Д' може уф една кайка вода ќе џо ур'аве. Злобаиш'а ја јаде душаиш'а, како 'рџаиш'а железоиш'о. Кафеиш'о ѝи ѝи, лошо ѝи мисле. Н' кумиш'иаиш'а коаз'иш'а да умре (Котев 2012: 127), скржавоста: *Грео н' си дава. Ни јаде, ни на оруџиш'е дава. И сам не јаде, и на оруџиш'е не дава. На скржав чов'ек расиш'ичка жена му дај. Чинеш' змиа има у џебо (Котев 2012: 293–294), исто така односот кон лакомството, ненаситноста,*****

(Котев 2012: 309–310), *Несреќајџа лесно иде, џешко си оде. Несрејќајџа не иде сама. Две несреќи не џравајџ среќа.* (Котев 2012: 309), радоста и тагата: *Дека има радос, има и жалос. Без џаџа нема ни радос. Ден'еска џаџа, уџре радос. Кој с' р'о'ува и н' малко се р'о'ува.* (Котев 2012: 274). Застапени се и пословиците и поговорките за здравјето, навестувањето на лошиот исход од болеста и сл.: *За болен арнајџа дума а меелем. Зраавејџо с' с џари не се куџува. Леб и сол да јадеш, зрааве да имаши. Зравјо чов'ек не знаа колку е боџајџ. Зравјетџо брзо си оди, а џол'ека дов'аџа. Нема ли зрааве, нема жив'оџи. Прво ќе џе исуше, џосле ќе џе земе.* (Котев 2012: 124–125), за староста: *Сџаросџа и зимајџа никој не џи вика, ама дуваџајџ. Сџаросџа и смрџајџа никој не џи сака. Сџар чув'ек – за никаде* (Котев 2012: 198). Во голем број пословици и поговорки, неизбежно се вткаени и оние поврзани со раѓањето, свадбата, смртта: *Н' родилкајџа едн'ајџа ноџа ј е у џробо. Невесџ'џа а невесџа џри саајџа, а џри џуд'уни се сџрема. Дека а свадбајџа, – дек' чука џајџано. Чуќн'а ле џајџано, свадбајџа врве.*

Некои пословици и поговорки се преземени од народното творештво, па се попознати, а другите се нови, произлезени од колективното искуство, човековите судбини, верувањата, сфаќањата, на пр. за односите во семејството, помеѓу родителите и децата: *К' кв'а мајка, џ' кв'а ќерка. Деца без џајџко са еднач сир'аци, а без мајка двајџајџи. Една мајка десетџ деца ќе изџл'еда, ама десетџ деца една мајка не џледајџ. Има деца на род'иџел очџиџе ќе му ј уџв'орајџ, а има деца шо ќе му ј заџв'орајџ. Кој нема деца за деца џлаче, кој има деца од деца џлаче.* (Котев 2012: 277–279), *Ако децајџа имајџ сџ, мајкајџа има сџ. Мајка и џајџко не се бирајџ, од Госџод се дадени. Мајка шо ми мисле да не ме снајде, а женајџа шо ми мисле да ме снајде. Никој не жале џовеќе од мајка. Мајчинајџа џубов е слеја. За деј' џо мајкајџа уф оџин ќе се фрле* (Котев 2012: 190), помеѓу браќата: *Брајџ џомоѓнајџ од брајџ, џојак е од еден џрад. Брајџ за брајџ, сирнејџо за џари. Ако сме брајќа, ќесџиџе не ни са сесџри.* (Котев 2012: 282), или општо во фамилијата: *Крфџа не е вода. Крфџа вода не бива. Уд рода џлава не боле. Со фамилиајџа се е слајџко* (Котев 2012: 285, 329).

Од етнолингвистички аспект се интересни пословиците на пр., за брачните и семејните односи: *Без жена – без куќа. Во браќојџ има ле „мое“ и „џвое“ – роб'оџ'џа не е на арно. Ако с'м му жена, не с'м му роб'инка. Првајџа роб'инка, фџоарџа без'ица, џрејџ'џа – џаиџца. Дек' нема жена, нема ни каиџа. Шџо е за женув'ане, не е за чув'ане. Женајџа а дирек. Женајџа џреба и за зло и за добро. Женајџа а и рај и*

ѝек'ол. Женѝа мажой̄ ѓо носи на лицеѝо, а мажой̄ женѝа на кошулаѝа. (Котев 2012: 45, 329, 185, 189, 286), или на пр. за односите снаа – свекрва: Жена која ја сака свекрваѝа, си ѓо сака мажо. Веѝам ѝи керко, сеѝи се снао. Гледаѝ се к'ѝо снаа и свекрва. Горе к'ѝу снаа за свекрва. Коа ѝовелаа свекрвиѝе, јас бех снаа, к'оа сѝ'нах свекрва – ѝов'елаѝ сн'ајѝе (Котев 2012: 296).

Исто така, некои од пословиците се однесуваат на негувањето на обичаите: *Колку луѓе ѝолку обич'аи. Поарно да ѓо нема селоѝо, оѝколку адеѝ'ѝо. Село без адеѝеѝе, не е село. Секоа село, б'ѝка адеѝ. (Котев 2012: 221), го потврдуваат значењето на чествувањето на одделни празници за семејството: Дек' да си з' Бадник дома да си. Дек' да си, как' да си, ѝтри дни ѝред Биж'ик дома да си. Ден ѝред Буж'и, ден ѝу Буж'ик, дек' да си, дома да си. Дек' да си з' Пеѝр'овден дома да си. На Пеѝр'овден – свадба. На Вел'иден е роден (к'смеѝлија). Секоа неор'ела Вел'иден, секој чеѝврѝ'ок - Сѝ'асовден (Котев 2012: 260–261).*

И клетвите и благословите како кратки говорни народни умотворби се дел од неисцрпното фолклорно богатство забележано од Котев. Благословувањето за здравје и среќа на семејството и домаќинството, за подобар род и сл. е нераскинлив дел од семејните и календарските обичаи. Благословите се засновани на верувањето во магиската моќ на зборовите, изразите, со чија помош по најразлични поводи (на пр. на крштевка, свадба, при разни трудови процеси: орање, сеидба, жетва, при занаетчиски работи, при облекување нова облека итн.) се посакува добро здравје, долг живот, напредок во работата, благосостојба во семејството, но и кај пошироката заедница, додека со клетвите се искажува вера во магиската моќ на зборовите за посредување на некоја виша сила „да даде Бог“, како оружје за исполнување на клетвите (Макаријоска 2016: 11). Котев (2012: 41–44) бележи низа благослови: *Жив'оѝ и здрааве!, Боѓ нека дава на сѝе и нас да не не забор'аве!, За камен да се фаѝеш, злаѝо да се сѝворе!, Кој дава да не му се ѝознава!, Раѝиѝе да ѝи се ѝозл'аѝаѝ!, Раѝиѝе да ѝи цвеѝаѝ!, Д'ѝи се ѝузн'аѝе усѝ'ѝа!, Шо ќе аѝнеш, крв да сѝане! и др., како и поголем број клетви, меѓу кои има и некои што се помалку познати: *А'ѝр ѓ'не видеѝ!, Бел ден да не виде, да даде Госѝод!, Бесѝа да ѓо фаѝе!, Гроб да немаѝ да се зак'оѝаѝ!, Д'ѝи аѝнам уѝ чиницаѝа!, Д'ѝе јаде ќел̄ и красѝа!, Красѝа да ѝе јаде!, Корав да одеш!, По корем да лазеш, и ѝ'а да ѝи и вис'око!, Да ѝе мркне, да не ѝе самне!, Да ѓо видам ѝод бело ѝлаѝно!, Да му исаанѝ раѝеѝе! (за кражба).**

Културата на еден народ може да се спознае со проучување на културниот идентитет пројавен преку јазикот, односно преку семантичкиот аспект на јазикот, којшто најчесто се пројавува преку лексиката, а еден од начините за манифестирање на културата преку јазикот е проучувањето на лексичкиот фонд, првенствено тематската лексика, водејќи сметка и за просторните и за временските фактори коишто влијаат на јазикот (Недељков 2009: 190). Иван Котев дава свој придонес за зачувувањето од заборавот на бројните термини од македонската национална култура, пред сè од струмичкиот говор, но и за афирмирање на македонската култура воопшто.

Лексиката е прилог кон етнолошката интерпретација на обредите во народната култура, коишто се тесно поврзани со сите сегменти на животот, не само со обичаите и моралните норми на заедницата и социјалните односи, туку и со културата на домувањето, исхраната, облеката и др. Во записите на Котев откриваме низа називи за материјали за градба, делови од куќата, но и од покуќнината, како и садови и предмети за секојдневна употреба: *ќерестие* 'дрвен материјал за градење куќа', *ќерџич* 'вид тула од кал и слама (непечена, само сушена)', *але* 'клозет, нужник', *ќенеф* 'нужник', *б'р* 'огниште', *било* 'горниот, највисок дел на покривот на куќата', *муџли* 'празно место под покривот и сидот од куќата, поткровје', *биљме* 'тенок сид, сидан со само една тула; тек', *к'лк'ан*, *калкан* 'сид, биљме што се сида ако кровот е „на две води“', *в'рсан* 'ограден сид, сид што го оградува дворот', *к'мџик*, *каџиц'ик* 'портичка, вратичка за излез во случај на нужда', *џеч'ало* 'просторија каде што се пече леб и се готви', *муџвак* 'издвоен дел за готвење, работна кујна во стари куќи', *кофџ'ор* 'наједноставна печка на дрва', *џејка* 'клуча на која седат 3 до 4, па и повеќе луѓе', *џирусџ'иа* 'железен триножник за готвење на отворен оган', *џаѓар'ач* 'железна или дрвена прачка со чатал, за разгорување на огнот и прибирање на жарот под скарата, тенцерето и сл.', *синија* 'софра, трпеза; ниска тркалезна маса; количина дарови што ги носи армасницата на Тримери', *решџо* 'вид крупно сито за просејување жито', *бака* 'голем сад за јадење', *брин'ар*, *брин'ик* 'поголем сад во кој се чува брашното', *џибек* 'сад од издлабено дрво или камен за ситнење, дробење', *јамак* 'бакарен сад за вода од една ока', *канче* 'сад за носење храна во поле или по стока', *крбла* 'голем сад за вода, шира, вино', *лујка* 'дрвен сад со поклопец за носење храна (јајца сирење)', *маруљка* 'мало бокалче за ракија', *миса* 'бокал за вода (обично стаклен)', *чан'ак* 'дрвена алатка; сад за јадење; сад за толчење лук', *ч'омка* 'поцинкувана чаша со рачка и со различна големина', *мисур* 'чинија', *бун'ела*

‘виљушка’, *саѝ’р* ‘алатка за сечење месо и коски’, *в’риа* ‘тежок предмет за разбивање или набивање’, *вуџиџе* ‘дрвена оска на која се ставал привојот и јаремот кога во употреба биле колите со дрвени тркала, двојки (араплан) и четворки’, *каџ’иа* ‘мала лопата за ѓубре, за пренесување жар и сл.’, *м’андал* ‘дрвен лост со кој се затворала вратата однатре’, *џемџере* ‘направа за затворање на вратите и прозорците’, *џоскурник* ‘вид печат од дрво за украсување на обредните лебови’, *џач’авра* ‘наводенета крпа за чистење на фурната, бришка’, *фрча* ‘четка за чистење облека и чевли’.

Храната претставува потврда за традиционалните односи изградени врз старите искуства, познати и практикувани во разни македонски краишта, но и врз народни обичаи и верувања. Таа има широка примена во македонската обредност со различни значења, симболика и пораки, а во народното творештво се забележани голем број „подзаборавени“ називи за храна на македонската јазична територија, кои, меѓу другото се поврзани и со нивната намена и пригодата во која се приготвувале. Котев ги бележи називите: *аман бајалди*¹ ‘вид јадење’, *балка* ‘бела тиква за јадење, печена или варена’, *бунџур* ‘варена, па сушена пченица, што се мели рачно и се готви’, *бунџур-чорба* ‘чорба од бунгур’, *бунџурник* ‘јадење од бунгур’, *долма* ‘полнети пиперки’, *к’џ’к* ‘прилог со лебот: сирење, варени или пржени јајца, урда’, *каварма* ‘јадење приготвено од праз и свинско месо’, *џиљ’аф* ‘вид јадење од ориз, попарен со врело масло’, *џиџиџа* ‘пржено тесто, тестенина’, *џрокиџи* ‘кисело млеко скиснато без потквас (само од себе)’, *русници* ‘вид јадење од дробен леб, попарен со вода и масло’, *сред’улник* ‘средишниот, највкусен дел од баницата’, *џаџил’иа*, *џ’џиљ’а* ‘благо јадење од пресно сирење, прелиено со шербет’, *џиквеник* ‘пита, баница со тиква’, *черв’иџи* ‘сок од месо во јадењето’, *зерд’е* ‘сутлијач само со вода и шеќер што се подготвува за Тримери’, *курман* ‘свадбарски црн леб печен во фурна’, *ланџиди* ‘тестенини слични на лепчиња, подготвени со квас и пржени, што се приготвуваат и раздаваат за новороденче, за да расте брзо како што растат лангидите од квасот’, *џофџ’енка*, *џофџ’ув’ане* ‘храна што се дава на „пофтеното“ дете – кога машко дете ќе видело нешто што јаде друго дете, може да му „се пофти“ (да му се предизвика набабрување и вцрвенување), па мајката одела во три куќи и барала од вечерата на соседите за „пофтенка“ и тоа оздравувало’ и др.

¹ Сп. *имам бајалди* ‘полнети (модри) патлицани полнети со кромид, пиперки, домати, печени во тава во рерна или фурна’.

Богатството од домашните ткаенини, деловите од облеката и обувките, односно народната носија има вековна традиција. Народната облека е специфична културна појава, што создава претстава за етничките специфичности и етнографската разновидност на македонските простори. Во народната облека се содржани најразновидни информации за нејзиниот носител – географски, етнички, социјални, возрасни, историски (Здравев 1996), што на своевиден начин е одразено и во терминологијата. Котев бележи низа називи од оваа област, меѓу кои и: *аба* 'домашно платно ткаено на разбој; чоја, шајак', *басм'а б'см'а* 'памучна ткаенина, обично шарена', *бубак* 'памук', *рубички* 'детска облека, алиштенца', *курк* 'долга горна облека поставена со крзно', *прегач* 'скутник', *йешием'ал* 'дел од женска носија, слично на прегач', *каврак* 'вид женска шамија за на глава', *чембер* 'женска шамија', *шулиан* 'невестински покров на главата', *коз'ирка* 'вид шапка со издаден преден дел', *булчук* 'метален механизам за закопчување на ременот, тока', *врукуз'ум* 'дебела, платнена врвца за врзување на гаките', *дикиш* 'трака на панталоните, раб', *й'чав'ица* 'ногавица од панталоните', *фљонга* 'панделка, што обично на главата ја носат девојчињата', *шкорцела* 'украш во детска коса', *колба* 'гривна, алка што се носи на раката' итн.

Земјоделството и сточарството, како основни стопански дејности се нераскинлив дел од народната култура во кој е вткаен секојдневниот труд, напорите за поттикнување на плодноста на земјата, обичаите од чие придржување зависел „берикетот“, благосостојбата во годината што настапува, како во семејството, така и на земјоделските површини, што било од суштинско значење за човековиот опстанок, а исто така и народните претстави на земјоделците и сточарите итн. И занаетчиската дејност имала големо значење и за другите дејности, пред сè за земјоделството и сточарството, за изработка на традиционалните земјоделски алатки и други предмети. Со оглед на тоа што многу стари занаети се исчезнати или се во фаза на исчезнување, речниците овозможуваат да се зачуваат од заборавот многу архаични и помалку познати лексеми поврзани со дејноста, средствата за работа и занаетчиските производи. Во врска со селско-стопанската дејност Котев ги бележи на пр.: *кар'ајшојрак* 'тврда, неплодна, црна земја тешка за обработка', *уџра* 'изорана, но непосеана нива за да „одмори“ една сезона', *дикел* 'алатка со два шилка за копање лозје', *йрнокой* 'алатка за ископување „боцкилави растенија“, дрмки', *йеџерей* 'летина, земјоделско производство', *бала* 'врзоп, изврзано (тутун, слама)', *мандра* 'место во планината каде што се направени трла за

овците и колиби на овчарите во кои се преработува млекото', *зајре* 'храна за стоката за в зима: сено, слама, шума, зоб и др.', *ајџар* 'пастув, коњ за приплод, нескопен коњ', *бојнорук* 'јарем', *ул'ар* 'огламник со јаже (или синцир, кожа) за водење на коњите', *куџак* 'задниот, издаден дел од самарот', *кркл'изи* 'специјални ножици за стрижење на овците', *сѝрежуване* 'ставање спреж на заболеното место кај стоката', *сновалка*, *сновачка* 'жена која сневе, го припрема преденото за ткаење', *в'ѝр'алъ* 'варија, тежок предмет за разбивање и набивање' итн.

Во развојот на мерниот систем доаѓало до сознанија за вообичаените величини на одделни мерки и за можностите за полесно мерење со нивна помош, во споредба со исконските мерки. На пр.: *куџура* 'од око, без мерка, без податоци; ѓутуре', *кар'ар*, *к'рар* 'мера, мерка; род', *клекавец* 'мерка, четирите долепени прсти од раката', *коџ'ак* 'мерка, трева, сено заграбени со двете раце', *ѝоом'ишник* 'мерка, онолку сено колку што може да се носи под мишката', *сѝиска* 'мера за количина, грст', *файџка* 'стара мерка, тупаница, една фатка', *аѝка* 'залак, едно гризнување', *дакика* 'минута'. Но, со појавувањето на нови различни мерки се јавувале и определени разлики во однос на воспоставувањето единствен мерен систем, имало значителни разлики помеѓу видовите мерки дури и на иста територија: *арѝин* 'раздалеченост од врвот на прстите од раката до рамото; стара мерка за должина, со различни вредности: *сигарски арѝин* 75,8 см, *чарѝиски арѝин* 68 см, *шивачки арѝин* 65 см'.

Во речникот на Котев се бележат и некои називи на стари парични средства, стари монети: *акче* 'најситна турска монета, 4 акчиња 1 гр. сребро', *асѝра* 'ситна пара, стара турска монета', *беѝлик* 'стара турска сребрена монета со апоени од пет гроша', *м'нѝ'р* 'најситна турска пара, монета со најмала вредност'.

И растителниот и животинскиот свет заземаат значајно место во народната култура – застапени се во обредно-обичајна практика од животниот циклус, во обредите од пролетниот циклус, во народната медицина. На многу начини е нагласена улогата на растенијата и животните, како неодминлив дел на традицијата, на различните системи на верувања, обреди и митови. Постојат низа регионални називи на растенијата и животните, а Котев ги бележи: *боб* 'грав', *џинџере* 'трње', *дрвенак* 'вид зимска круша', *дрма* 'грмушка', *ѝаѝ'уѝа* 'градинарско растение слично на грав, со црни или шарени зрна со специфичен вкус', *даше* 'јагне, милениче кое постојано оди по газдата', *џ'ѝе* 'жеже-пече', *б'ѝба* 'патка', *џарџа* 'чавка', *јаврија* 'младо

пиле, гулапче', *карак'аска* 'страчка' (сп. *Ко'а карак'аска а без ѓашка, ѓа и мома без момче*).

И народна медицина е изградена врз традиционалниот однос кон болестите, врз основа на старите верувања, народни обичаи и искуства, познати и практикувани со различна територијална и временска распространетост, а во тој контекст се и соодветните стари називи за болестите. Котев ги бележи: *буџурак* 'голем чир, обично на меките места, на задникот', *варем* 'оток, туберкулоза, сушица; нервоза', *џмуца* 'оток на дел од телото', *џрбучка* 'грба, израсток на грбот; грпка', *џурди* 'жолти исцедоци од болни очи', *'еѓа рана* 'болест на прстите од многу работа; гангрена', *зорлома* 'болест на гркланот, гушата кај човекот и кај животните', *вендузи* 'стаклени чаши со широк раб за лекување од настинка, измрзнување, а се „лепат“ на грбот на болниот'. Сп. и анатомските називи: *џрцмак* 'грклан', *s'ps'вал* 'грклан, гуша' и др.

Народната култура претставува жив, непрекинат процес низ кој минуваат културните појави, се трансформираат, исчезнуваат, со можност повторно да се појават со исти или нови содржини и функции, во зависност од општествените, политичките, културните и природните промени“ (Вражиновски 2000: 9–12). Сето она што било значајно за човекот во неговиот секојдневен живот, за неговиот опстанок во општествената заедница, но особено во семејството, во домот, станувало предмет на народните обреди, обичаи и верувања. Обичаите што се изведувале меѓусебно се разликувале од регион до регион, но сепак во основа се izdelуваат заеднички елементи. Котев посветува внимание и на лексиката поврзана со обичаите од животниот циклус, односно со најважните настани од животот на поединецот: раѓањето, стапувањето во брак и смртта, на пр.: *ѓовојница* 'посета на родилка со мало дете на која се носат лангиди', *ланѓиди* 'тестенини подготвени со квас и пржени, се подготвуваат и даваат за новороденче за да расте брзо како што растат лангидите од квасот', *шуљко* 'некрстено, штотуку родено дете', *мижде, мужде* 'награда за оној кој прв ќе јави за некоја радосна вест', *ѓосакалник* 'посакувано момче, љубовник', *беќар* 'момче', *ѓров'одаѓија, сѓројник* 'оној кој помага да се склучи бракот', *абдуран* 'разнесувач на јадења на свадбата за ручек, вечера', *џвее* '(невеста) оддава почит со молчење', *ѓровоѓија* 'парите собрани од рака бакнување од невестата; обичај да се бакнува рака на сите свадбари', *ѓуљѓан* 'невестински покров на главата', *фер'уљѓица* 'знаме за свадба што се шиело во четвртокот пред свадбата од копринена крпа, па се ставало јаболко на врвот од трската', *мираз* 'имовина што жената ја донесува кај мажот кога ќе се мажи', *ѓризѓѓи*

се 'стане домазет, оди да живее кај невестата', *свѣток* 'обичај кога на празникот Св. Петнаесет тивериополски свештеномаченици младите невести кои се омажиле во тековната година, одат во црквата облечени во невестинска облека и таму изведуваат одредени обреди', *речка* 'наречено, судбина', *васија, васиџи* 'тестамент, посмртна порака од умрениот', *сав'ан, исаб'ан, њокров* 'платно со кое се завива или покрива мртовецот', *задушја* 'помен за покој на душата; помен за мртвите, задушница'.

И во обредите и обичаите поврзани со календарските празнувања, во различни периоди и во различни региони, социјални средини и сл. сличностите и специфичностите се согледуваат и преку богатата народна терминологија. Котев ги бележи називите: *сурва*² 'сурова година; стара Нова година; Св. Василиј Велики; игри и обреди со маски за истерување на злото', *сурваре* 'маскирани учесници во обредните игри на Сурва', *оуоуларка* 'девојче што изведува обред за дожд', *з'асевка* 'обичај за побогат род – при садењето на старото жито на нивата се носи леб, вино и нешто слатко што претходната ноќ биле ставени на гробот на Св. Петнаесет тивериополски свештеномаченици, оти се верува дека биле убиени за време на сеидбата', *зайојнува* 'обележува, се заштитуваат посевите, нивата':

Значаен дел од духовното културно наследство се и народните говори. Како јазично средство, дијалектизмите претставуваат огледало на времето, средината, битот, општествените и семејните односи, народната култура. Преку богатството на дијалектниот лексички фонд се истакнува повеќезначноста, разновидноста во значењето на дијалектните зборови, како и локалните изрази со ограничена употреба. На пр., според речничкиот материјал на Котев: *каџи* 'место во собата; спрат; комплет дар од невестата на младоженецот и неговите блиски', *меџан* 'чистина, празен простор; борба, бој; виделина'; *обици* 'природни израстоци кај јагнињата и јарињата (на гушата); женски украс на ушите', *суленар* 'мразулец; леден клин што виси од стреите на куќата; човек што безделнички, само стои'; *чарк* 'дрвено тркало што го поткренува воденичниот камен; направа, обично со запци, за движење на фитиљот во ламбата', *чекардек* 'суров, необработен памук; костилка, тврдиот дел од сливата, кајсијата и др.'

Посебно би сакале да ги истакнеме помалку познатите зборови: *балам'уш* 'неопитен, несигурен, неснаодлив', *џазорак* 'човек кој не

2 Сп. на пр. и: Пумин'а к'ту куче н' Сурва/ Василица (кога сурварите ги тепаат со стапови кучињата што ги лаат).

умее ништо да направи, невешт за работа', *душевен* 'добродушен', *живоџребен* 'приврзан, полн со љубов', *зимк'ор* 'завидлив', *зимк'орл'к* 'завидливост', *какаван* 'никаквец; нечист, неуреден', *калѝазан* 'неспособен човек', *леѝоустѝ* 'красноречив', *маѝивода* 'сплеткар, кој прави збрки, проблеми', *мрмник* 'кој постојано мрмка, досадува', *очор'ечник* 'искрен, кој зборува во очи, реален', *ѝезоѝник* 'кој прави пези, мајтапи', *сенкаѝија* 'неработник, кој само се излежува под сенка', *чамушил'ив* 'кој не може да трпи други околу себе, нервозен, кој не седи на едно место', *шушумиџа* 'срамежлив, затворен, приглуп', како и синонимите: *р'шеѝ'арка* 'визитарка, недомаќинка, жена која само шета и не седи дома', Сп. и: *ајџ'арка* – *ајџ'ала* – *кл'џуфајка* – *смарајџа* – *шмиѝила* – *шмиѝи ѝараѝка*; *редок'аѝник* 'маж кој не седи дома, оди од куќа во куќа, неработник' Сп. и: *ајнаѝ'иа* – *ајѝа* – *алкаѝ'иа* – *амсалак* – *дембел* – *денџубец* – *камбармак* – *комаѝар*, *извеѝреен* – *лејкар* – *ѝразноџлав*, *надуан* – *н'мисурен*, *шаѝѝисан* – *шаѝарѝисан*.

Богатата ризница на народната мудрост е значаен извор и за дијалектната, етнокултурна лексика како огледало на материјалната и духовната култура, односно на секојдневниот живот, селскостопанската дејност, обредно-обичајната практика, верувањата итн. Овој скромен осврт кон дејноста на Иван Котев, неуморниот собирач на македонското народно творештво, е своевиден поттик за искористување на материјалот од неговата фолклорна ризница за етнолингвистичките истражувања. Несомнено значење имаат неговите лексикографски прилози, во кои се содржани и непознати и помалку познати зборови и изрази, што би можеле да поттикнат изработка на дијалектен речник на струмичкиот говор, во кој би бил претставен лексичкиот фонд на овој говор, како чувар на народната култура и како одраз на фолклорните и меѓујазичните влијанија на балканските простори.

ЛИТЕРАТУРА

Вражиновски, Т. (ред.) и др. 2000. *Речник на народнаѝа мѝѝологија на Македониѝе*, Прилеп–Скопје: Институт за старословенска култура. Матица Македонска.

Здравев, Ѓ. 1996. *Македонски народни носии 1*. Скопје: Матица Македонска.

Котев, И. 2012. *Мудростѝа на вековѝе, македонски народни ѝословици и ѝоџворки од Сѝрумица и Сѝрумичко*. Струмица.

Лилјана Макаријоска, *Фолклористичката дејност на Иван Котев...*

Котев, И. 2019. „Моите почетоци како собирач на македонското фолклорно богатство“. *Македонски фолклор*, год. XL, бр 76. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 57–69.

Макаријоска, Л. 2014. *Лексикаџа на македонскаџа традиционална кулџура*. Скопје.

Макаријоска, Л. 2016. *Речник на македонскаџа традиционална кулџура*. Скопје.

Митевски, В. 2021. „Филозофијата на секојдневниот живот во поговорките кај Цепенков“. *Научен собир по повор 190 години оу раѓаеџа и 100 години оу смрџа на Марко Цепенков (1829 – 1920 – 2020)*, Кулавкова, К. (прир.). Скопје: МАНУ, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 185–189.

Неделков, Љ. 2009. „Општи принципи истраживања лексике традиционалне материјалне културе“. *Гласник Еџнографскоџ инсџиџуџа*, LVII, 1. Београд: САНУ, 189–200.

THE FOLKLORISTIC ACTIVITIES OF IVAN KOTEV AS A SOURCE OF ETHNOLINGUISTIC RESEARCH

Liljana Makarijoska

“Krstе Misirkov” Institute for Macedonian Language in Skopje

Summary

Subject of our interest are the fruitful folkloristic activities of Ivan Kotev, i.e. its contribution to analyze the ethno-cultural lexis belonging to the Strumica dialect. The paper focuses on the rich original material, resulting from many years of thorough collecting activities published in the book *Mudrosta na vekovite*, in order to “save from the darkness of *forgetfulness*“ more than 15.000 proverbs, sayings, blessings, curses and other expressions from the Strumica Region. This rich treasury of folk wisdom is an important source for the dialectal, ethno-cultural lexicon as a mirror of the material and spiritual culture, i.e. of the everyday life, agricultural activity, ritual-customary practice, beliefs, etc. The lexicographical articles, i.e. the article *Rechnik na nepoznati i pomalku poznati zborovi i izrazi* have exceptional significance, especially for encouraging preparation of a dialect dictionary of the Strumica speech, presenting its lexical fund as a keeper of the folk culture and as a reflection of the folklore and interlinguistic relations in the Balkans.